

4.2. A korszak kiemelt társadalom- és szociálpolitikai kérdései

4.2.1. A mezőgazdaság szocialista átszervezése. A vidéki Magyarország

KULCSÁR KÁLMÁN

A magyar falu és a magyar parasztság

In: Vágvölgyi András (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban.
Budapest, 1982, Akadémiai. (11–40). 35–39.

Kulcsár Kálmán (Erdőtelek, 1928. június 27. – Budapest, 2010. szeptember 4.) jogász, szociológus. 1947-től az egri Jogakadémián, 1949-től a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán tanult. 1950-ben szerzett diplomát. Ezt követően katonai ügyészként, minisztériumi tisztviselőként, majd bíróként dolgozott. 1956-ban az állam- és jogtudományok kandidátusa lett. 1957-től az ELTE tudományos munkatársa volt. 1963 és 1970 között a JPTE Állam- és Jogtudományi Karán oktatott. 1965-1966-ban vendégprofesszor volt az Egyesült Államokban, a Columbia és a Berkeley-i Egyetemen. 1968-ban szerzett MTA doktori címet. 1969-től az MTA Szociológiai Intézete vezetője posztját töltötte be. 1972-ben kinevezték egyetemi tanárnak az ELTÉ-n. 1973-tól az MTA levelező, 1982-től pedig rendes tagja. 1983 és 1986 között az MTA főtitkár-helyetteseként dolgozott. 1986-ban vendégprofesszor volt az Indianai Egyetemen. 1983 a Magyar Szociológiai Társaság elnökévé választották, amely megbízást 1989-ig töltötte be. 1988 és 1990 között igazságügyi miniszter, közben 1989–1990-ben a Hazafias Népfront elnöke volt, 1990 és 1993 között az ottawai magyar nagykövet feladatait látta el. 1993 és 1998 között, nyugdíjba vonulásáig, az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának elnöke és az MTA Elnökségének tagja volt. Közben 1994 és 1997 között igazgatóként vezette az MTA Politikatudományi Intézetét. Tudományos munkássága során elsősorban a társadalmi és politikai változások és a jog kölcsönhatását vizsgálta. A jogszociológia hazai megalapozója tekintették. Munkásságát számos díjjal ismerték el: 1962-ben és 1967-ben Akadémiai Díjat, 1985-ben Állami Díjat, 1998-ban Deák Ferenc-díjat és Széchenyi-díjat, 2001-ben, Bibó István-díjat kapott.

A magyar falu és a magyar parasztság. A történeti-szociológiai háttér vázlata című tanulmánya a magyar parasztság és a falusi társadalom átalakulását követi nyomon a századforduló korától, a szocializmus első időszakáig, a kollektivizálás végrehajtásáig, 1962-ig.

A mezőgazdaság kollektivizálásának folyamata természetesen az 1959–61 közötti években is járt nehézségekkel. Jóllehet ez a politikai légkör messze különbözött az ötvenes évek elejének nyomott, a parasztságot elkeserítő, a háború fenyegetésével és törvénytelenségek terhével súlyosbított hangulatától önmagában a politika és módszereinek változása még nem tette volna lehetővé ezt az országos méretű átalakulást. Most azonban már szervezési tapasztalatok állottak rendelkezésre, jogszabályilag biztosítottak kedvezőbb helyzetet a termelészövetkezeti parasztság jövedelmeinek elosztására (földjáradék), a belső önállóságra, megszüntették a parasztságon belüli, a múltba vezető politikai diszkriminációt, és ezzel együtt jelentősen növekedett az állami támogatás is. Az állami támogatás elsősorban a szakemberellátásban, másodszorban a beruházások támogatásában jelentkezett. Igaz a hosszú lejáratú beruházási hitelek visszafizetésének kötelezettsége csökkentette a termelészövetkezetek saját forrásából való beruházási lehetőségét, a hiteltartozások részbeni törlésével azonban a helyzet javult. Az átmenet nehézségei abban is mutatkoztak, hogy a beruházásoknak az első években a kiesett munkaerőt kellett pótolni és azt állóeszközcserére kellett fordítani, a „termelőeszköz-ellátottság egységnyi területre számítva – a viszonylag nagy beruházások ellenére – csak 1962-ben haladja meg kis mértékben az 1958. évi színvonalat. Ez igen kedvezőtlenül hatott a szövetkezetek termelésére és a jövedelmezőségre. 1958–1965 között a beruházások 88%-át fordították a kiesett termelőerők pótlására”. További nehézséget jelentett (a már említettből is kitűnően) a termelészövetkezeti tagság összetételének változása. Mert igaz ugyan, hogy a mezőgazdasági keresők csaknem 94%-a dolgozott 1961-ben a szocialista szektorban, mégis a fiatalabb és különösen férfi munkaerő kiáramlása a mezőgazdaságból még hosszú évekig jelentős gondot okozott. Még 1972-ben is a tagság 45%-a volt 60 évnél idősebb és 30,7%-a 40 és 60 év közötti. Az ilyen összetételű tagság túlnyomó részében a régi típusú mezőgazdasági termeléshez szokott, nagyüzemi tapasztalatokkal nem rendelkező és természetesen a régi kisparaszti „szakképzettségű” emberekől állott, akiknek alkalmazkodása az új körülményekhez természetesen nem volt ellentmondásmentes folyamat. A termelészövetkezeti tagság elöregedése azonban, jóllehet súlyos problémákat okozott, egyúttal előrevetítette a nemzedékváltás közeli perspektíváját is. [...]

Mínthogy a parasztság az extenzív iparosodás egész menetében – tehát már a felszabadulás előtt is – az ipar tartalék munkaerejét alkotta, a parasztságból kifelé irányuló mobilitás korábban jelentkezett már. Igaz ugyan, hogy ennek aránya – mint láttuk – az egész parasztsághoz képest nem is volt túlságosan nagy. A paraszti társadalmi rétegbe irányuló (ún. belépési) mobilitás azonban még ennél is sokkal kisebb volt, így a parasztság bizonyos mértékben valóban joggal volt jellemezhető – már a tradicionális paraszti

társadalom sajátosságaként is ismert – zártsággal. A szocialista átalakulás folyamatában azonban ez a „zártság” – főleg a kilépési mobilitást tekintve – szinte teljesen eltűnt.

A paraszti társadalmat ért első nagy, történelmi méretű esemény a földreform első sorban a paraszti társadalmon belül idézett első nagyfokú mozgást. Mindenekelőtt a mezőgazdasági munkások (nemzedékek közötti viszonylatban ezek gyermekei) kerültek át az önálló gazdálkodási kategóriába, és vált ezeknek közel a fele (45%) önálló parasztgazdává, e réteg fiainak csak mintegy 18%-a maradt meg mezőgazdasági munkásnak. A mozgás tehát a birtokkategóriákban következett be, első sorban a kisbirtokosok arányát növelve. Bizonyos fokig azonban már megnőtt a kifelé irányuló mobilitás is, és pedíg első sorban a szakképzetlen munkáskategóriák felé. A szakképzetlen mezőgazdasági munkás, illetőleg önálló parasztszármazásúak aránya pl. az iparban dolgozó szakképzetlen munkások között 41,4%-ra, a közlekedésben 55,3%-ra, más ágakban pedig 54,6%-ra nőtt. Érezhető volt valamelyest az ellentétes mozgás is, amennyiben a munkásságból a földreform hatására viszonylag sokan tértek vissza a parasztságba, ahogyan éppen a földbirtokreform következtében a falusi kisiparosok kb. 16%-a ugyancsak mezőgazdasági foglalkozású lett, többségük önálló gazdává vált. A belépés és a kilépés azonban továbbra sem volt kiegyenlített, így a parasztság – és általában a mezőgazdasági foglalkozásúak – aránya a társadalomban tovább csökkent.

A csökkenések igazi lendületet azonban az extenzív iparfejlesztés erőteljes szívóhatása adott 1949-től kezdődően, amelyhez a mezőgazdasági politika már említett torzulása, mint taszító hatás is csatlakozott. Ez a körülmény nyilvánvalóan felfokozta a mezőgazdaságra amúgy is jellemző mobilitási jelenségeket: nevezetesen a fiatalok – csaknem két évtizedig stabil tendenciájú – kiáramlását a paraszti foglalkozásból, amelynek előregedése már ekkor megindult. Jóllehet, az iparfejlesztéstől elmaradt urbanizációs folyamat körülményei nem engedték a mezőgazdaságból átrétegeződött munkaerő jelentős részének a faluból (mint lakhelyről) való elköltözködést, mégis a lehetséges elvándorlás következtében ugyancsak innen származtatható a falusi lakosság korstruktúrájának az öregedés irányába való megváltozása. Nemkülönben ekkor indult meg az a mozgás is, amely falu–falu viszonylatban lebonyolódva, és később jóval jelentősebbé válva, a falusi településszerkezet közötti különbségek alakulásában a fejlődő és elmaradó, a növekvő, és „kihaló” falvak polarizációjában fejeződött ki.

A mezőgazdasági lakosság kilépési mobilitása azonban az ötvenes évek után sem csökkent. Az 1938-ban a mezőgazdasági-fizikai foglalkozású apáktól származók 31%-a, 1949-ben 35%-a, 1962–64. évi vizsgálat alkalmából pedig 50%-a hagyta el eredeti rétegét. Az iparfejlesztés – mint munkaerőt szívó hatás – tehát az 1950-es évek után sem gyöngült, és jóllehet a mezőgazdasági politika sok tekintetben jelentősen változott, az 1959-ben megindult kollektivizálás átmenetileg ismét taszító erőt jelentett, és pedíg ismét első sorban a mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkozású fiatalabb korosztályú férfiak számára. A parasztságból kilépők közel fele a hatvanas évek elején betanított vagy segédmunkás, hivatalsegéd, éjjeliőr, napszámos stb. lett. Kevesen érték el a szakmunkás szintet, és még kevesebben váltak szellemi foglalkozásúvá. A parasztság e nagyfokú kilépési mobilitása azonban még világosabbá válik, ha nem csupán

nemzedékek közötti viszonylatban vizsgáljuk. Ha az eredetileg mezőgazdasági foglalkozásúak átrétegződésének arányait is számításba vesszük, akkor kitűnik, hogy az 1949 és a hatvanas évek eleje között azoknak, akik 1949-ben paraszti foglalkozást folytattak, több mint egynegyede kilépett ebből a társadalmi rétegből. Ha mármost ezt a jelenséget az országban zajló alapvető gazdasági és politikai változások, folyamatok társadalmi strukturális feltételeinek alakulásával együtt vizsgáljuk, akkor nem tűnik túlzásnak az a megállapítás, miszerint a „paraszti vagy mezőgazdasági réteg volt az a nagy tartalék, amely az egész magyar mobilitási folyamatot mozgásban tartotta, annak utánpótlását adta. Egyéb szellemi rétegek tagjainak beáramlását az értelmiségbe, a munkások beáramlását az értelmiségbe és az egyéb szellemi rétegbe, a betanított és segéd munkások beáramlását a szakmunkás rétegbe az tette lehetővé, hogy minden továbblépő, vagy minden főirányban mobil személy helyére léphetett valaki egy rosszabb helyzetű rétegből, végső soron a parasztságból. Kétségtelen, hogy a kilépés a mezőgazdasági rétegből – amely az egész magyar társadalmi mobilitásnak körülbelül felét alkotta – az ország gazdasági fejlődésének következménye és egyben előfeltétele is volt. [...]

A parasztság mobilitásának adatait összevetve a falusi területi mobilitás, azaz a vándorlás adataival, illetőleg az 1973-ban készített mikrocenzus adatainak ama sajátosságával, hogy a lakosság mintegy 21%-a dolgozott mezőgazdasági fizikai foglalkozásúként (ez egyébként az 1960-as éveknek csupán 44%-a), ellenben a falusi lakosság részaránya még mindig 52% volt. Világos, hogy jelentős részben a paraszti lakosság mobilitása következtében a falu foglalkozás szerinti szerkezetében is határozott változás következett be. Ennek a változásnak a lényege, hogy a falu és a város foglalkozási szerkezetében történetileg kialakult különbség napjainkra lényegében eltűnt. 1970-ben (a népszámlálás adatai szerint a falusi aktív keresők 46%-a volt a nem mezőgazdaságban dolgozó munkás, valamivel több, mint 11%-a szellemi dolgozó, 29,3%-a termelőszövetkezeti tag, 8,4%-a mezőgazdasági munkás és valamivel több, mint 4% önállóan gazdálkodó, illetőleg kisiparos vagy kiskereskedő. A mezőgazdaságban dolgozók aránya tehát rohamosa csökkent, és még további csökkenéssel is számolni kell. Így azután a falun lakó, de másutt dolgozók (ún. ingázók száma) jelentősen megnőtt. (1930-ban mindössze 141 ezer volt, napjainkban kb. egymillió, az aktív kereső népesség 20%-a). Ez a körülmény azonban csupán egyik összefüggése a falusi társadalom átalakulásának, mert az ipartelepítés tudatos decentralizálása is a falusi foglalkozásszerkezet jelentős módosulását eredményezte. Ha el is tekintünk a termelőszövetkezetek gazdasági fejlődésében később kialakuló sajátosságtól, nevezetesen az ún. melléküzemágak számának és termelési erejének növekedésétől (amelyben dolgozó munkások a statisztika mezőgazdasági foglalkozásúakként tartja nyilván), a vidéki iparfejlesztés önmagában is a nem mezőgazdasági foglalkozásúak számának emelkedését eredményezte. (Ebből a szempontból nem közömbös egyébként, hogy a hatvanas évek végén a lakhelyváltoztatásban megmutatkozó ún. „vándormozgalom” jelentős részben falu–falun viszonylatban bonyolódott le, nyilvánvalóan jelezve a falvak közötti gazdasági és urbanizációs fejlettségben megnyilvánuló különbségek taszíró és szívó hatását a népesség mozgásában.)

Ma már világos, hogy a második termelészövetkezeti szervezési időszakban a bizonytalan jövőtől való félelemből sokan elhagyták a mezőgazdaságot (bár nem mindig a falut is, sőt többnyire fiatal férfiak vándorolván el, a családtagok egy része a mezőgazdaságban is maradt), akiknek egy része később visszatért a mezőgazdaságba vagy a termelészövetkezetek melléküzemégaiba. Az átrétegződéssel tehát együtt járt ugyan meglehetősen nagy területi mobilitás is, ez azonban jelentős részben ideiglenes jellegű (ahogy a már említettük az átrétegződés ingavándorlást produkált, nem kis részben azért, mert a városok a lakáshiány miatt nem tudták lakosságként is befogadni a területükön dolgozókat). Ezért azután pl. néhány nagyváros körül, különösen Budapest környékén a falvak lakossága erősen felduzzadt (nem kis problémákat okozva az erre fel nem készült településeknek.) Nem jelentéktelen azonban a falusi életkörülmények változásának, a falusi urbanizációnak és a falusi kettős kereset lehetőségének vonzó hatása sem, amely a falun lakást ma már nem jelzi egyértelműen negatívként. Megjelentek az „aprófalvak” típusai, amelynek lakossága jelentős részben naponta ingázik, de a falut végleges lakóhelyének tekinti.

Mindezen jelenségek következményei sajátos vonásokat adnak a mai magyar társadalomnak. Ezek közül az egyik, hogy a munkásosztály jelentős részben falun maradt, ennek minden összefüggésével együtt (pl. a kétlaki családok, kettős kereset stb.). A falu foglalkozási struktúrájának átalakulásában jellegzetes színfolt az értelmiségi vagy szélesebb értelemben a szellemi foglalkozásúak megnövekedett aránya. Bizonyos sajátosságok azonban itt is észlelhetők. Tíz esztendővel ezelőtt pl. a Szabolcs-Szatmár megyében ideiglenes munkavállalók jelentős része – 22,5%-a – volt szellemi foglalkozású, ahogyan pl. a Budapestről vagy Miskolcra ideiglenes elvándorlók között is 26,4%, illetőleg 21,1%-ot tettek ki a szellemi dolgozók. Ezek a számok világosan jelzik a fordított ingázás sajátos jelenségét és ezzel együtt azt a körülményt, hogy a falu foglalkozási struktúrájában helyet foglaló szellemi dolgozók jelentős része nem lakik a falvakban – éspedig különösen a kevésbé fejlett vidékeken – aminek következményei a falu kulturális, szellemi életére nyilvánvalóan negatívan hatnak.

FÓRIS IMRE

A szociális gondoskodás helyzete, problémái a termelő szövetkezetekben

Budapest, 1969, TOT. 13–16., 31–34.

Fóris Imre. Jogász. Elsősorban termelészövetkezeti joggal, a szövetkezetek belső életének, működésének szabályozásával foglalkozott, beleértve a társadalombiztosítás kiterjesztését, a szövetkezeti tagságot érintő nyugdíjintézkedéseket.

A szociális gondoskodás helyzete, problémái a termelő szövetkezetekben című munka a szövetkezetek gyorsított létrehozása során elmaradt, vagy hiányos belső